

УДК 37.013.73

Зайцева Маргарита Алексеевна, Демченко Дина Исхаковна
Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого
(Харьков, Украина)

ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ОБУЧЕНИЯ БУДУЩИХ ЮРИСТОВ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПАРАДИГМЫ

Аннотация. *Надлежащее философское осмысление прошлого является необходимым условием его широкого общественного признания и практического осуществления. Такая историческая мотивированность и обоснованность проводимых радикальных реформ весьма значима в складывающейся обстановке идеологического и общемировоззренческого вакуума, переоценки прежних ценностей, поиска новых ориентиров для развития украинского общества и государства. В статье подчеркивается необходимость при обучении будущих юристов увязки юридического анализа с общей эволюцией философской мысли.*

Ключевые слова: образовательный процесс, интегративная роль, философия права, принцип справедливости, развитие философской мысли, дискурс справедливости, социальная обязательность.

PHILOSOPHICAL ASPECTS OF TEACHING FUTURE LAWYERS IN THE CONDITIONS OF THE MODERN EDUCATIONAL PARADIGM

Abstract. *A proper philosophical understanding of the past is a prerequisite for its widespread public recognition and practical implementation. Such historical motivation and validity of the ongoing radical reforms are very significant in the current situation of an ideological and worldview vacuum, reassessment of previous values, and the search for new guidelines for the development of Ukrainian society and the state. The article emphasizes the need for training future lawyers to link legal analysis with the general evolution of philosophical thought.*

Keywords: educational process, integrative role, philosophy of law, principle of justice, development of philosophical thought, discourse of justice, social commitment.

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ НАВЧАННЯ МАЙБУТНІХ ПРАВНИКІВ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ

В умовах сьогодення освітній процес спрямований на вузьку спеціалізацію. Проте останнім часом помітна тенденція, коли студенти не можуть охопити будь-яке явище в цілому, хоча в сучасних умовах необхідно, щоб людина розуміла світ як ціле для сприйняття того нового, що може їй знадобитися в майбутній діяльності. Умови нашого життя, інформаційні технології, досягнення науки і техніки настільки стрімко змінюються, що передбачити професійні потреби майбутніх фахівців практично неможливо. З іншого боку, процес глобалізації, відкритість кордонів в сучасному світі характеризується прагненням до переоцінки всіх цінностей, руйнуванням традиційних рішень, визнанням відсутності єдиних зразків, взаємодією освітніх

систем. Таким чином, наразі особливо гостро усвідомлюється необхідність формування нового світогляду. Отже, освітній процес має бути побудований таким чином, щоб майбутній фахівець бачив логіку розвитку різних дисциплін й місце своїх знань в загальному потоці. Ураховуючи той факт, що для майбутніх юристів набуває важливості й розвиток суспільства, вони мають думати про майбутнє ще й в інтересах суспільства.

Особливу роль в становленні духовних орієнтирів грає філософія, яка виконує інтегративну роль по відношенню до всіх видів знання, які освоює студент, з якими він стикається в процесі навчання. Відзначимо, що представники філософської думки завжди розуміли філософію права як вчення про суспільний ідеал. Наприклад, С.Л. Франк писав, що «Філософія права за основним, традиційно-типовим її змістом є пізнання суспільного ідеалу, з'ясування того, яким повинен бути розумний, справедливий устрій суспільства» [1, с. 21]. Право, як сфера людської діяльності, тісно пов'язане з філософією, оскільки фундаментальні проблеми права, такі, як справедливість, свобода і рівність, вина і відповідальність, брехня, істина, добро і зло є одночасно і найважливішими філософськими проблемами, а їх рішення сягає своїм корінням в рішення основних філософських питань про сутність людини і сенс його життя, про онтологічну структуру світу і способи його пізнання. Право, таким чином, за самим своїм духом філософічно, воно являє собою філософію на практиці, що, відповідно, має на увазі вміння усвідомити високий гуманістичний сенс своєї діяльності, філософськи обгрунтувати свою теоретичну позицію і прийняте практичне рішення. Все це є ознакою високого професіоналізму і громадянської чесності юриста.

Філософія права сприяє формуванню домінуючих установок в світогляді юристів, відсутність яких призводить, як правило, до релятивізації або догматизації. Таким чином, необхідність вивчення студентами юридичних факультетів філософсько-правових знань визначається, перш за все, потребами їх майбутньої спеціальності, оскільки саме вивчення філософії права в значній мірі сприяє розвитку самостійно мислячих, політично незаангажованих громадян. Сам термін «філософія права» ввів в обіг німецький юрист Г. Гуго, який розумів її як юридичну науку, яка є «розумною основою наукового пізнання права» [2, с. 173].

На противагу Г. Гуго, Ф. Гегель вважав, що це філософська дисципліна, а не юридична, оскільки її завданням є вивчення ідеї права. Широке поширення цей термін отримав після виходу дослідження Ф. Гегеля "Природне право і наука про державу в рисах. Основи філософії права" (1820). Завдання філософії права, на думку Ф. Гегеля, полягає в тому, щоб досягнути думки, що лежать в основі права. А це можливо лише за допомогою правильного мислення, філософського пізнання права. "У праві, - зауважує Гегель, - людина повинна розглядати розумність права, і цим займається наша наука на відміну від позитивної юриспруденції, яка часто має справу лише з суперечностями" [2, с. 158-160].

Академік В. С. Нерсесянц так визначав предмет філософії права: «Філософія права займається пошуками і встановленням істини про право як специфічній формі соціального буття людей» [3, с. 5]. У колі досліджуваних філософією права проблем виокремлюють наступні: зміст права, його сутність і поняття, його місце в світі, цінність і значимість, роль в житті людини,

суспільства і держави, в долях народів і людства. Основні категорії філософії права: правові ідеї, правові принципи, право і закон» [3].

Можна підтримати точку зору відомого англійського філософа права Г. Харріса, який вважає, що філософія права «...не є частиною підготовки юриста як юриста, її існування... пов'язане з більш важливим завданням – підготовки юриста як громадянина і громадянина як критика права» [4, с. 4].

Ця позиція досить чітко пояснює те основне місце і значення, яке займає філософія права в системі юридичних та інших гуманітарних наук і навчальних дисциплін, предметами вивчення яких є право і держава, а також ту увагу, яка приділяється в західних університетах викладанню цієї дисципліни вже протягом багатьох століть. Якщо філософія як наука наук прагне до розуміння і осмислення належних цінностей і смислів, даючи людині стимул для зміни буття, оскільки те, що повинно бути, сприймається ним як ідеальне по відношенню до того, що існує в реальності, то філософія права описує право таким, яким воно повинно бути. Тому юриспруденція, вивчаючи закономірності функціонування чинного права, описує право таким, яким воно є. На основі цієї ідеальної правової норми й відбувається оцінка філософією права існуючої правової реальності, в основу якої покладено принцип справедливості.

Ідея справедливості простежується по ходу всієї історії розвитку філософської думки. До дискурсу справедливості звертався, наприклад, Дж. Роулз в «Теорії справедливості» [5]. На думку німецького філософа права О. Хеффе, сучасний дискурс справедливості має місце бути, якщо людське буття носить правовий характер; право при цьому набуває якості справедливості, яка захищена громадським правопорядком [6, с. 11,12]. Потреба в універсальній справедливості визначена суто антропологічним контекстом, оскільки людство є суто моральним співнотою [6]. Дослідження цих моментів в їхньому взаємозв'язку і має конститувати сучасний "дискурс справедливості", предметом оцінювання якого виступає людська практика, соціально релевантні дії і суспільні відносини, що в кінцевому підсумку призводить до поняття "соціальної обов'язковості", зокрема моральної обов'язковості. Ю. Хабермас пропонує концептуальне рішення цієї проблеми за допомогою реалізації теорії деліберативної демократії. Згідно з його теорією, будь-яку соціальну інтеракцію, яка виключає застосування примусу, можна розглядати як обопільну координацію планів дій виконавців. Процедурна модель правосвідомості, яку відстоює Ю. Хабермас, протиставляючи її ліберальній і соціально-державній парадигм, ґрунтується на взаємозумовленості принципів дискурсу, демократії, моралі і права. На думку вченого, право компенсує недолік сили, якої не вистачає в моралі. Мораль, в свою чергу, спирається на совість, сором. Якщо немає совісті, сорому, то тоді право може змусити дотримуватися мінімальних етичних норм, навіть тих людей, які етично несамовиті. Право підтримує мораль примусовістю, а мораль підтримує право авторитетом.

Дискурс ідеї справедливості фундаментально досліджує П. Рікер в роботах, присвячених філософії права. "Першим питанням морального порядку, - зазначав П. Рікер, - є не питання: що я повинен робити, а саме: як я хотів би прожити своє життя?" - у формі особистісного інтересу, який

знаходиться в тісному взаємозв'язку з інтересами суспільства: "Саме коли ми стаємо громадянами, ми стаємо людьми" [7, с. 19].

Представник американської філософської школи Р. Нозик також звертається до поняття політичної справедливості, яку він трактує як право на рівний захист з боку держави, оскільки остання виступає гарантом особистісної свободи кожного члена суспільства. Вчений розглядає як виправдану легітимну державу, обмежену захистом індивідів і вирішенням спорів [8, с. 336-337]. Держава має не більше прав, ніж будь-який конкретний індивід. Р. Нозик зазначає, що право більшості вирішувати за інших є ілюзією. На думку вченого, як індивід не має права вирішувати за іншого індивіда, так і група індивідів не має на це прав. У індивіда залишається право не бути з більшістю. За кожним окремим індивідом зберігається це право в разі відмови від його передачі, і воно також повноцінно. Відповідно, вчиняти будь-які дії по відношенню до індивіда (навіть з метою його захисту) можна тільки з його згоди на такі дії. При цьому право на ознайомлення з процедурою вирішення спору є у кожного. Для того, щоб вважати вибір можливим, необхідно не тільки наявність альтернатив, але й знання про їх відмінності. Тому вибір пов'язується перш за все з наданням інформації. Як зазначає Р. Нозик, «... держава поводить з нами як з недоторканими індивідами, яких інші люди не можуть використовувати в якості інструменту, засобу або ресурсу; воно ставиться до нас з повагою, яку ми заслуговуємо як власники індивідуальних прав. Поважаючи наші права і тим самим звертаючись до нас із повагою, воно дозволяє нам - окремо або разом з тими, кого ми оберемо, - обирати своє життя і реалізовувати свої цілі і уявлення про себе настільки, наскільки ми на це здатні, спираючись на добровільну співпрацю інших індивідів» [8, с. 406]. Справедливість таким чином постає не дещо абстрактне, засноване на хитких моральних принципах, а виступає правовою системою, тобто нормативно закріпленою справедливістю. В теорії Р. Нозика одним з основоположних понять є чесне ставлення не тільки до інших індивідів, до власної особистості, але й визнання власної відповідальності за свої вчинки. Чесність по відношенню до себе постає як одна з основних цінностей, необхідних для існування справедливого суспільства.

У філософії права значна роль також відводиться поняттю свободи. Згідно лібертарної концепції, запропонованої академіком В.С. Нерсесянц, право - це загальна і необхідна форма свободи людей, а свобода (її буття і реалізація) в соціальному житті можлива лише в формі права [3, с. 34]. Фундаментальне значення свободи для людського буття в цілому висловлює разом з тим місце і роль права в суспільному житті людей. Процес, який ми спостерігаємо в історії, тобто процес звільнення людей від різних форм особистої залежності, - є одночасно і правовим прогресом. У цьому сенсі можна сказати, що всесвітня історія є рухом до все більшої свободи все більшої кількості людей. З правової точки зору може виникнути небезпечний парадокс, коли відбувається змішування понять свободи і рівності. Цим подібним поняттям по суті надається (в силу помилки, соціальних інтересів і т. і.) довільне значення. Свобода не тільки не протилежна рівності (а саме - правової рівності), але, навпаки, вона виражена лише за допомогою рівності і втілена в цій рівності. Свобода і рівність невіддільні і взаємно припускають один одного. З одного боку, вихідної і визначальною фігурою свободи у її

людському вимірі є вільний індивід - необхідна основа правоздатності і правосуб'єктності взагалі; з іншого боку, цю свободу індивідів можна виразити лише через загальний принцип і норми рівності цих індивідів у певній сфері і формі їх взаємовідносин. Право не просто загальний масштаб і рівна міра, а загальний масштаб і рівна міра саме і перш за все свободи індивідів. Вільні індивіди є суттю і змістом права. Там, де заперечується вільна індивідуальність, особистість, правове значення фізичної особи, не може дотримуватися правового принципу формальної рівності, там не може бути і дійсно правових суб'єктів права, дійсно правових законів і правових відносин і в суспільстві в цілому, і в різних конкретних сферах суспільного і політичного життя.

Право як культурний феномен є частиною загальнолюдської культури. Правова культура охоплює всі правові форми суспільного життя людей. Культура полягає в здатності та вмінні жити за цією формою, якій протистоїть неоформлена фактичність, тобто опосередкованість правовою формою.

Для правової держави, звичайно, необхідно, але далеко не достатньо, щоб всі, в тому числі і сама держава, дотримувались законів. Необхідно, щоб ці закони були правовими, щоб закони відповідали вимогам права як загальної, необхідної форми і рівної міри (норми) свободи індивідів. Для цього необхідна така держава, яка базувалася на принципах права при формулюванні своїх законів, проведенні їх в життя, та й взагалі в процесі здійснення всіх інших своїх функцій. Але все це можливо лише в тому випадку, якщо організація всієї системи політичної влади здійснена на правових засадах і відповідає вимогам права. Таким чином, правова держава передбачає єдність панування права і правової форми організації політичної влади, в умовах якої визнаються і захищаються права і свободи людини і громадянина.

Відповідно до цього правову державу можна визначити як правову форму організації і діяльності публічно - політичної влади і її взаємовідносин з індивідами як суб'єктами права, носіями прав і свобод людини і громадянина.

До числа відмінних ознак правової держави належать: визнання і захист прав і свобод людини і громадянина, верховенство правового закону, організація і функціонування суверенної державної влади на основі принципу поділу влади. У змістовній площині даним ознакам відповідають три взаємопов'язаних компоненти правової держави. Ці компоненти (елементи теорії і практики) правової держави умовно можна назвати так: гуманітарно-правовий (права і свободи людини і громадянина), нормативно-правовий (правовий характер закону, конституційно-правова природа та основа джерел чинного позитивного права) і інституційно-правовий (система розподілу і взаємодії влади, включно із системою стримування і противаги).

Важкий шлях сучасної України до правової держави, до прав і свобод людини ускладнений цілою низкою успадкованих від минулого негативних факторів. До таких факторів можна віднести багатовікові традиції деспотизму і кріпосництва, весилля влади і безправ'я населення, стійкий і широко поширений правовий нігілізм, відсутність більш-менш значимого досвіду свободи, права, самоврядування, демократії, конституціоналізму, політичної і правової культури, підлегле становище суспільства в його відносинах з нічим не обмеженою і безконтрольною владою і т. п. Все це істотно гальмує процес

лібералізації і демократизації громадської думки, засвоєння нових правових і політичних цінностей. У цих умовах істотно ускладнюється і вибір вірних стратегічних ліній взаємозв'язку історії і сучасності країни, правильних орієнтирів на майбутнє.

Тоталітарна система реального соціалізму виявилася несумісною зі свободою, правом, державністю. Так зване "відмирання" держави і права при "повному комунізмі", передбачене марксистсько-ленінською ідеологією, насправді постало як заперечення дійсних державно-правових норм і інститутів (включаючи і розподіл влади) вже при соціалізмі і їх підміна приказними актами і каральними установами пролетарсько-комуністичної диктатури. Реальна політична влада опинилася в руках у комуністичної партії, а різного роду квазідержавні формування (представницькі, виконавчі та судові) повністю залежали від партійних рішень і мали характер нічим не підкріплених гасел.

Ідеї і цінності правової державності стали одним з головних орієнтирів для всього процесу подолання сформованого в країні тоталітарного соціалізму і здійснення радикальних політичних і економічних перетворень.

Така орієнтація на формування і розвиток правової держави зумовлена об'єктивними потребами суспільного і політичного розвитку в Україні, цілями і завданнями затвердження принципів свободи і права у всіх сферах життя суспільства і держави. І тут нам представляється необхідним в процесі навчання майбутніх юристів звертатися до витоків української філософської думки.

У зв'язку з цим слід зазначити, що українські філософи залишили багату спадщину. Так, найяскравішою постаттю в українській політико-правовій думці і гуманізмі був Станіслав Оріховський-Роксолан (1513-1566), який брав активну участь в гуманістичному русі та розробці політико-правових вчень. У роботі "Про природне право" С. Оріховський розглядав питання про державу та її основи, закон і право, форми й методи управління державою, суверенітет державної влади й межі її панування над особою, індивідом. Його називають найвизначнішою постаттю східнослов'янського Відродження. Сучасники про Оріховського говорили, що його ім'я відоме в Італії, Іспанії, Франції, Німеччині. Там чути схвальні відгуки про його твори, які становлять гордість і захист Вітчизни.

Принципово важливою умовою існування і розвитку держави С. Оріховський вважав виховання у громадян любові до батьківщини, патріотизму, як найвищої добротності. Важливу роль він відводив освіті народу. С. Оріховський писав, що ніхто не зробить нічого корисного навіть у найнезначнішому мистецтві, якщо не буде вчитися. Людина, яка буде управляти таким народом в особі короля, повинна бути на троні філософом: мудрою, справедливою, поважати закони, мужньою і ласкавою.

Політико-правову думку українського відродження розвивали визначні вітчизняні мислителі: Яков Козельський (1726–1728) – автор роботи "Філософічні пропозиції". Він був прихильником ідей соціального договору та природного права, палким проповідником демократії. Григорій Сковорода (1722–1794) – автор роботи "Сад божественних пісень" – відстоював велич людини, її прагнення до щастя, самопізнання, рівності, права на свободу. Семен Десницький (бл. 1740–1789) – перший на Наддніпрянщині вітчизняний

доктор і професор права – започаткував українську та російську юриспруденцію, був палким прихильником природних прав людини та ідеї договірної походження держави. Безпосередніми провісниками національних політико-правових ідей означеної доби можна вважати невідомих авторів "Історії русів" та видатного українського письменника Івана Котляревського (1769–1838).

Харківський професор І. Б. Шад у підручнику "Природне право" відстоював свободи совісті, думки, права на освіту, гасла політичної державності, аналізував співвідношення права і моралі, розглядав державу і систему держав як єдиний організм, заперечував деспотизм, розвивав геополітичні доктрини.

Львівський і петербурзький професор П. Лодій виступає проти агностицизму І. Канта, доводячи можливість досягнення істини, яку він розуміє як збіг думок людини з об'єктивним світом, що існує поза людиною. Взагалі людину він розглядає як єдність тіла й душі, а душу – як сукупність природних пізнавальних і вольових здібностей.

Принциповим послідовником французьких просвітителів-енциклопедистів був перший ректор Харківського університету Г. Рижський. Відомий український економіст В. Каразін неодноразово піддавався репресіям з боку царського уряду, особливо за політичні проекти перебудови державного управління Росії, перетворення імперії на конституційну монархію, заклики до скасування кріпацтва, ідею формування української територіальної економіки тощо.

Таким чином, у ході боротьби проти польського і російського колоніалізму українська політико-правова думка XVI-XVIII ст. збагатилася важливими ідеями державної незалежності й автономії, суверенітету і рівності, волі і демократії, правди і справедливості.

Одним із видатних представників політичної та правової думки України був І. Я. Франко (1856-1916) – поет, публіцист, філософ, учений-дослідник, громадсько-політичний діяч. З-під його пера вийшло близько 3 000 творів (літературних, наукових, публіцистичних), які охопили 50 років суспільно-політичного та правового життя України та українського народу. Іван Франко негативно ставився до ідеї диктатури пролетаріату, "державного соціалізму", жорсткої централізації усього суспільного життя. Майбутнє суспільство, на його думку, – справжнє народовладдя, а не формальна демократія. Державу і політику замінити діяльністю самих громад [9].

Відносини між громадянами, об'єднаннями і народами визначатиме громадівсько-федеративний принцип, який своїм змістом передбачає федерацію при збереженні автономії особи, громади, народу. Для І. Франка майбутня Україна – це розвинута, висококультурна нація Європи. Він відстоював ідею об'єднання слов'янських націй у єдину федерацію і навіть оформлення всесвітньої федерації.

Таким чином, належне філософське осмислення минулого є необхідною умовою його широкого суспільного визнання і практичного здійснення. Така історична вмотивованість і обґрунтованість проведених радикальних реформ вельми значуща в умовах переоцінки колишніх цінностей, пошуку нових орієнтирів для розвитку українського суспільства і держави.

Все вищесказане підкреслює необхідність під час навчання майбутніх правників ув'язки юридичного аналізу із загальною еволюцією філософської думки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Франк С. Л. Духовные основы общества. Введение в социальную философию // Франк С. Л. Духовные основы общества. М.: Республика, 1992. – С. 13-146.
2. Мухаев, Р. Т. История политических и правовых учений нового и новейшего времени: учебное пособие для академического бакалавриата / Р. Т. Мухаев. – Москва: Издательство Юрайт, 2018. – 398 с.
3. Нерсесянц В.С. Философия права: Учебник для вузов. — М.: Норма, 2005. – 656 с.
4. Harris G. Legal Philosophies. – London: Butterworth, 1980.
5. Ролз Дж. Теория справедливости / Науч. ред. и пер. с англ. В. В. Целищева – Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1995. – 536 с.
6. Хёффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства /Перевод Вл.С.Малахова при участии Е. В.Малаховой. М.: Гнозис, 1994. – 319 с.
7. Рикёр Поль. Справедливое. – Москва: Гнозис, Логос, 2005. – 304 с.
8. Нозик Р. Анархия, государство и утопия / пер. с англ. Б. Пинскера – М.: ИРИСЭН, 2008. – 424 с.
9. Кульчицкий О. Український персоналізм. Філософська і етнопсихологічна синтеза. – Мюнхен - Париж, 1985. – 192с.